

Ворова Т. П.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для соціально-економічних спеціальностей
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ ЧОЛОВІЧОГО ДОМУ В «КАЗЦІ ПРО МЕРТВУ ЦАРІВНУ І СІМОХ БОГАТИРІВ» О. С. ПУШКІНА

Анотація. У статті досліджено «Казку про мертву царівну і сімох богатирів» О.С. Пушкіна як художньо-інформаційне джерело про особливий спосіб життя казкових дійових осіб. Проаналізовано роль і функції специфічного лісового співтовариства як архаїчного соціального інституту, означеного як «чоловічий дім». Визначено характер взаємин між жіночим/чоловічими персонажами Пушкінської казки. Розглянуто код тимчасової смерті героїні й наступне її воскресіння як обов'язкові елементи ініціації.

Ключові слова: казка, чоловічий дім, особливості взаємин між персонажами, ініціація.

Постановка проблеми. Літературна спадщина геніально-го російського поета О.С. Пушкіна розмаїта за жанрами, гідне місце в ній відведено казковим творам, створеним письменником на піку творчих сил. Переконані, що до жанру казки поет звернувся в пошуках форми для оприявлення особливої концентрованої філософії, її транслювання за допомогою живописних образів і кодів. Казка стала найбільш зручною для презентації світу з відмінними від реальності рисами.

Віршовані казки О.С. Пушкіна, зокрема «Казка про мертву царівну і сімох богатирів» (1833), були об'єктом наукових студій багатьох дослідників (М.К. Азадовський [1], М.П. Алексєєв [2], Л.В. Дереза [3] та ін.), які справедливо вбачали в пушкінських творах відображення етичних/народних моральних основ і часом сконденсовану філософію. На жаль, поза увагою літературознавців залишився особливий інформаційний пласт, пов'язаний зі специфічним способом життя чоловічих персонажів у вищевказаній казці, тому запропонований аналіз, можливо, допоможе висвітлити це питання в новому

Завданням статті є дослідження ролі/функції чоловічого дому в «Казці про мертву царівну», його впливу на загальний сюжетний розвиток та оповідне наповнення аналізованого казкового твору.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку із загальновідомістю казкового сюжету, не переказуємо його, але звертаємо увагу на те, що тема загадкових семи богатирів імпліцитно наявна вже в печальному розпитуванні королеви Слісея зустрічних людей на початковій стадії пошуків царівни й на них варто зупинитися докладніше. Питання нареченого-королевича досить інтригуюче, утім як і дві реакції у відповідь на нього, коли герою або сміються в обличчя, або відмовчуються («И кого не спросит он, / Всем вопрос его мудрен; / Кто в глаза ему смеется, / Кто скорее отвернется» [6, с. 644]). Уважаємо, що О.С. Пушкін використав у казці мотив чоловічого дому: у загубленому в лісовій глушині теремі, куди випадково потрапляє молода царівна, одразу вгадується великий або чоловічий дім – своєрідне співтовариство, або соціальний інститут, характерний для певного (імовірно архаїчного) тимчасового періоду.

Фольклорний мотив великого дому свого часу детально дослідив видатний російський науковець В.Я. Пропп. У класичній праці «Історичні корені чарівної казки», аналізуючи зазначений мотив у казкових і міфологічних текстах, дослідник зазначив: «Юнаки, починаючи з моменту статевої зрілості й до вступу в шлюб, не живуть у родинах своїх батьків, а переходять жити у великі, спеціально побудовані будинки, які прийнято називати «будинок/дім чоловіків», «чоловічий будинок/дім» або «будинок/дім холостяків». Тут вони живуть своєрідними комунами. Зазвичай усі посвячені чоловіки об'єднувалися в спілку, що мала певну назву <...>. Функції спілки <...> дуже широкі й різноманітні. Часто в її руках була фактична влада над усім плем'ям» [5, с. 203–204]. (В аналізованому пушкінському творі богатирі також об'єднані в союз, проте вони не мають особливого впливу на решту суспільства, залишаючись політично нейтральними, оскільки в соціумі є цар, що вирішує соціальні проблеми.) В описі таких домів наявні певні загальні риси: він розташований у лісових хащах, великий за розміром, навколо нього збудовано огорожу/паркан; будинок вивисується над землею й навіть стоїть на стовпах, складається з кімнат або палат, там є кімната для подорожан; будинок добре охороняється різними тваринами, у ньому спільно і дружно проживають кілька богатирів, їх часто називають братами; у богатирів є виборний старший; казковий герой/героїня заходить до порожнього будинку, а брати з'являються пізніше (завжди разом). У пушкінській казці також є подібна інформація з методичним перерахуванням усіх необхідних деталей (опису лісового терема відведено значну частину оповіді – чотири строфи або 88 рядків).

У чоловічих домах важливою є роль жінки або «сестриці», причому причини, через які вони потрапляють до лісових братів, різноманітні (в аналізованій казці героїня опиняється в богатирів через переслідування мачухи). Проте зазвичай усі пригоди дівчини закінчувалися з моменту її появи в будинку, де до неї ставилися ласкаво і шанобливо: її любили як рідну сестру. Варто звернути увагу на те, що до чоловічого дому могли прийти як жінки/чоловіки в літах, так і молоді хлопці, а не тільки дівчата; у кожному конкретному випадку лісове братство вибудовувало з новачком особливі взаємовигідні взаємини: новенький брав на себе клопоти по домашньому господарству, а брати-богатирі займалися, крім усього іншого, постананням провізії та інших матеріальних благ, які добувалися різними способами, включаючи й розбій. Саме тому в казці О.С. Пушкіна старший із богатирів методично перераховує можливі варіанти взаємин між господарями й невідомим прибульцем у теремі для встановлення точного статусу новачка в їхній громаді: «Коль ты старый человек, / Дядей будешь нам навек. / Коли парень ты румяный, / Братец будешь нам названный. / Коль старушка, будь нам мать, / Так и станем величать. / Коли красная девица, / Будь нам милая сестрица» [6, с. 638].

Царівна, дотримуючись цього ритуалу, озивається й постає перед мешканцями лісового терему тільки після того, як старший обіцяє, що молода гостя стане для них «сестрицею»: «к ним сошла, / Честь хозяям отдала» [6, с. 638]. Необхідно особливо відзначити тимчасовість перебування «сестер» у чоловічих домах, хоча часто взаємини «сестри» і «братів» виходили за родинні рамки, набували форми позашлюбного зв'язку з одним із чоловіків, від якого ішла ініціатива: пропозиція робилося відкрито, але дівчину ніхто не силував. В О.С. Пушкіна такий стан речей описано в трьох наступних строфах: «в светлицу / Раз, лишь только рассвело, / Всех их семеро вошло. / Старший молвил ей: «Девица, / Знаешь: всем ты нам сестрица, / Всех нас семеро, тебя / Все мы любим, за себя / Возьмь тебя мы все бы рады, / Да нельзя, так бога ради / Помири нас как-нибудь: / Одному женою будь, / Прочим ласковой сестрою» [6, с. 639]. Після *мотивованої* відмови царівни («ведь я невеста» [6, с. 640]), брати не мають до неї жодних претензій («коли так, не заикнуса уж о том» [6, с. 640]).

Традиційно найбільш рухомою/мобільною є вступна частина казки з демонструванням та ілюструванням якоїсь особистої драми героя або героїні, через яку вони вирушають до лісу, і вже на підставі цього факту мотивується поява персонажа в загадковому чоловічому домі; тому казковий початок може варіюватися в досить широких межах, тоді як центральна, коренева частина оповіді завжди є стабільною й фіксованою. Відповідно до казкового канону, у творі О.С. Пушкіна початкові епізоди, пов'язані з царицею II (мачухою), слугують лише оповідною канвою, логічно обґрунтовують життєві причини для відправлення царівни до лісу і її появи в будинку богатирів. Основною/стрижневою частиною казки якраз є ті сцени, що зображують чоловічий дім (терем богатирів) і побутування в ньому царівни.

У подальшому розвитку сюжету виокремлюємо три ключові мотиви, пов'язані із царівною-нареченою: її смерть (тимчасова), воскресіння, шлюб художньо об'єднані в єдиний комплекс певних дійств, кодифікованих як «посвята сестри». Такий сюжетний хід логічно обґрунтовується життєвими реаліями, оскільки рано чи пізно «сестра» залишала великий будинок для одруження й облаштування власного сімейного життя. Однак чоловічий дім був специфічним місцем з погляду не лише постійного перебування в ньому братів-богатирів, а й проведення ініціаційних містерій, виконання певних магічних ритуалів, зберігання предметів культу тощо, внаслідок чого будь-яка інформація подібного роду зберігалася в таємниці, будучи суворою табу для непосвячених, але при цьому не була таємницею для «сестри», а в аналізованій казці – для молодої героїні. З метою збереження секретів чоловічого дому «сестриця»-царівна повинна була пройти особливий містеріальний обряд, що гарантував нерозголошення таємниці за межами цього специфічного співтовариства, а тимчасова смерть під час виконання такого ритуалу якраз і була маркером посвячення. Надзвичайну важливість цієї інформації, її містеріальний сенс акцентовано назвою, в якій анонсовано лише про *мертву царівну і сімох богатирів*, решта ж персонажів ігнорується.

Проведення обряду тимчасової смерті могло набувати різних форм, але однією з найпоширеніших було отруєння; причому для оживлення досить було лише труснути тіло, що й робить королевич Єлисей: «о гроб <...> ударился всей силой» [6, с. 646]. Принагідно варто зазначити, що в Пушкінській казці царівна лежить в особливій кришталевій труні, яку й розбиває її наречений: важливість цієї деталі зумовлена переконаністю в

тому, що кришталь має певні прекрасні, чарівні/магічні властивості, тому в описаному обряді посвячення йому відводиться особлива роль своєрідного тригера казкової дії. Усе це логічно пояснює той факт, що шлюб героїні відбувається тільки після проведення містеріальних дій, пов'язаних із похованням, які, безсумнівно, співвідносяться з містичною традицією. Вражає та акуратність, точність, компактність і лаконічність форми римованої казки, у якій викладено великий за обсягом і надзвичайно значущий за своєю сутністю зміст, що включає основні деталі обряду ініціації. Це дає підстави для виокремлення проаналізованої вище теми в окрему казкову доміанту.

Отже, цілком закономірно припустити, що й сам цар був серед тих же лісових братів. Чи не тому його називають у казці «гість бажаний», бо він довго був відсутній у сім'ї, перебуваючи у великому домі (добре відомо, що тим, хто хотів обзавестися сім'єю, в лісовому братстві не чинили перешкод і дозволяли проживання в селищі). Принаймні це раціонально пояснює той факт, що цар-батько не виявляв занепокоєння з приводу зникнення дочки в лісі, оскільки він сам провів певний період життя в цьому співтоваристві і знав принципи побутування у великому домі (на додаток до вищезазначеного варто зазначити, що посилати дочку на служіння до чоловічого дому було поширеним звичаєм у батьків, оскільки дівчина, що пройшла там специфічну практику, набувала особливого статусу).

Важливим підтвердженням нашого припущення про специфіку особистісних взаємин у співтоваристві, описаному в Пушкінській казці, є мотив, який можна умовно позначити як міфологему Амура і Психеї: відповідно до відомого міфу, Амур являвся до своєї коханої тільки вночі, щоб приховати від улюбленої своє обличчя під час побачень (цей факт може бути успішно співвіднесений з особливостями правил відвідування «сестер» лісовими братами: через низку причин дівчата не повинні були бачити обличчя своїх нічних коханих, і, отже, відвідувачі залишалися невпізнаними). Згідно з міфом, Психея, щоб побачити таємничого коханця, зважилася на хитрощі: вночі запалила світильник, але, вражена красою Амура, ненавмисно капнула гарячим маслом на сплячого, тим самим розбудивши його, після чого той зникає. Психея вирушила на пошуки свого прекрасного коханця й, врешті-решт, знайшла його після багатьох випробувань. О.С. Пушкін своєрідно трансформує означений мотив: цариця I (відповідає міфичній Психеї) також бачила царя тільки вночі («ждет-пождет с утра до ночи» [6, с. 634], і для неї він був якраз «гостем», «день и ночь <...> долгожданым» [6, с. 634]), у день народження їхньої дочки вона вперше побачила вінченосного чоловіка й померла, наймовірно захоплена його красою; дочку відправляють до лісу, де після багатьох випробувань її знаходить наречений/суджений – королевич Єлисей (відповідає міфичному Амуру). Однак головні компоненти мотиву в міфі й казці О.С. Пушкіна все ж збігаються.

На цьому етапі дослідження вже можливо аргументовано пояснити, чому в зустрічних людей спостерігалася неоднозначна реакція на розпитування Єлисея. Безсумнівно, місцеві жителі знали і про місцезнаходження зниклої нареченої, і про існування чоловічого дому, і про звичай посилати туди дівчат перед одруженням, приховуючи сміхом той факт, що царівна, можливо, там втратить цноту, або відмовчувався, оскільки не хотіли посвячувати чужинця в специфіку місцевих звичаїв до його одруження (а Єлисей, безумовно, був іноземцем, адже належав до *королівського роду*: на відміну від місцевої *царської знаті*, він був *королевичем* і, отже, жив в інших землях). Певною мірою це пояснює його невинувато тривалі пошуки царівни (у тексті перебуван-

ня героїні у великому домі двічі акцентовано особливими ремарками темпорального характеру: «День за днем идет, мелькая» [6, с. 639] і «Так идут за днями дни» [6, с. 639]). Унаслідок цього зневіреному нареченому доводиться вдатися до власної (імовірно, шаманської) моці, що виявляється в розумінні мови природних стихій, які й допомагають знайти наречену.

Висновки. У «Казці про мертву царівну і сімох богатирів» О.С. Пушкіна художньо оприявлено архаїчний соціальний інститут, означений як «чоловічий дім»: його постійними мешканцями належить уважати сімох братів-богатирів, а молоду царівну, що випадково потрапила до них, – «сестрицею», яка залишає це співтовариство після ініціації, обов'язковим елементом якої є умовна смерть і наступне воскресіння.

Література:

1. Азадовский М.К. Литература и фольклор / М.К. Азадовский. – М. : Худож. литер., 1938. – 297 с.
2. Алексеев М.П. Пушкин и мировая литература / М.П. Алексеев. – Л. : Наука, 1987. – 614 с.
3. Дереза Л.В. Русская литературная сказка первой половины XIX века : [монография] / Л.В. Дереза. – Д. : Изд-во Днепронетр. ун-та, 2001. – 140 с.
4. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи / В.Я. Пропп. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
5. Пропп В.Я. Морфология <волшебной> сказки. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп // Собрание трудов / коммент. Е.М. Мелетинского, А.В. Рафаевой. – М. : Лабиринт, 1998. – 512 с.
6. Пушкин А.С. Стихотворения. Сказки. Руслан и Людмила: поэма / А.С. Пушкин // Пушкин А.С. Соч. : в 3 т. / А.С. Пушкин. – М. : Худож. литер., 1985. – Т. 1. – 1985. – 735 с.

Ворова Т. П. Использование образа мужского дома в «Сказке о мертвой царевне и семи богатырях» А. С. Пушкина

Аннотация. В статье исследуется «Сказка о мертвой царевне и семи богатырях» А.С. Пушкина в качестве художественно-информационного источника об особенном образе жизни сказочных действующих лиц. Анализируются роль и функции специфического лесного сообщества, обозначенного как «мужской дом». Рассматриваются характерные черты взаимоотношений между женским/мужскими персонажами в пушкинской сказке. Изучается специфика введения эпизода временной смерти героини в качестве обязательного элемента при прохождении посвятельной мистерии.

Ключевые слова: сказка, мужской дом, особенности взаимоотношений между персонажами, мистерия.

Vorova T. Use of the Image of the Male House in “The Tale of the Dead Princess and Seven Herculeses” by A. S. Pushkin

Summary. It is investigated “The Tale of the Dead Princess and Seven Herculeses” by A. S. Pushkin as an artistic/informative source of the particular lifestyle of the fabulous dramatic personae. It is analysed the role and the functions of the specific forest community, denoted as “the male house”. The typical features of relationship between the female/male personages are regarded in the fairy tale of A.S. Pushkin. The specificity of introduction of the episode linked with the heroine’s temporary death is studied as an obligatory element during the conducting of initiation.

Key words: fairy tale, male house, specificity of relationship among the personages, mystery.